

A TEREMTÉS.

(Tanszékfoglaló értekezés.*)

Mélyen tisztelt gyülekezet! A meghatottság teljes érzetével jelenek meg e helyen, hogy egy reám nézve nagyon fontos s tanintézetünkben pedig ritka feladatot teljesítsek. A mélt. és főt. püspök ur ékes szavai épp oly hathatósan éreztették velem az általam elfoglalandó hely fontosságát, mint a menyire int reá az a történelmi tény, mely szerint az unitárius hitfelekezet 43 év óta ily ünnepélyben mai napig részt nem vehetett. Midőn tehát kicsiny személyemet érte az a megtisztelő szerencse, hogy ily fölemelő alkalommal foglaljam el ez iskolánk és egyházunk történelmében oly nevezetes szerepet viselő, ámbár jelenleg módosított theologiai tanszéket, a legforróbb köszönetemet kell kifejezmem a Mélt. és Főt. Egyh. Főtanácsnak, hogy engemet arra kinevezni méltóztatott, a Mélt. E. K. Tanácsnak és a Tek. Iskolai Igazgatóságának, hogy ez ünnepélyre alkalmat nyújtott.

Mélyen tisztelt gyülekezet! A mily nagy fontosságú volt a theologia az egyházban és államban a reformatióig, a közmívelődés terén a reformatió óta százunk első feléig, éppen oly kevés méltánylásban részesül jelenleg minden irányban, *lannyira, hogy sokáig gondolkoztam, vajon nem kellene-e nekem is védelmére állanom. Vajon nem volna-e szükség bizonyítgatnom a mélyen tisztelt gyülekezet előtt, hogy a theologiai tanár állása a mily magasztos, épp oly lényeges is, a papnövendékek előtt, hogy a tőlök választott pálya, ha anyagi tekintetben nem is kecsegtető, de szellemi és erkölcsi hivatásánál fogva, felette áll minden más pályának. De midőn elfoglalandó székem és az intézetünk multját és jövőjét vettem figyelembe, arról győződtem meg, hogy nem szükség ily védelemre kelnem, nem szükség visszafelé argumentálnom. Nem, mert egy szabadelvű theologiai intézet, a milyen ez is, mindig szükségképpen fenn fog állani, minthogy ez nem arra törekszik, hogy növendékei elméjét az elmúlt idők legendáival, vagy ábrándos képzelődéseivel árássa el, hanem hogy szellemi nemes gyöngyeiket összeszedvén, velők a jelenkor csiszolatlan és nyers alakjait ékesítse. Mert ez arra igyekszik, hogy az emberek hagyományos hitnézeteinek tiszteletben tartása mellett, mindent megtegyen, a mivel a nép vallásos kegyességét és erkölcsi érzelmét oda mivelheti, hogy egy színvonalra emelked-

*) Tartatott 1880. nov. 25. az unitáriusok papnöveldéjében Kolozsvárt.

jék tudományosan mivelte értelmével. Mert a szabadelvű theologia arra igyekszik, hogy a kereszténység első százaiiban szülemlett csalhatatlansági dogmát, vonatkozzék az akár egyénre, akár iratra, mint önmagával ellenkezőt megszüntesse. Mert ez tért ad a tudományos aspirationnak és a végetlen szemlélődési váagnak. A mi theológiánk előtt Isten nem az ajakra nem vehető más világban honoló Jahveh, hanem felettünk és köztünk lakozó Atya, ki meghallgat, ha szavunkat hozzá emeljük. Mert Jézus e tanban levetkezi mysticus kettős természetét és olyan lesz, mint egyik az Isten gyermekei közül, tehát testvérünk és tanítónk.

Az ily színvonalon álló theologiai intézetnek nincs szükségé önvédelemre s az ebben növekedett theologus nem pirul el az emberi tudomány előtt sem. Ellenkezőleg tanítványául szegődik az újabb kor kritikus theologussainak s nem veszi megborzádással, ha azok a magok megszokott tudományos exactságokkal a bibliát, mint hitünk alaptételeinek canonját bonczkésők alá veszik, vagy tégelyökbe téve részeire olvasztják; nem, mert tudja, hogy a mi nemes, a mi tiszta arany, az soha sem veszti el becsét.

Nehogy a kegyeskedők önérzete azzal vádolhasson, hogy mi éppen ezért a rombolók és nem az építők irányát követjük; előre ki kell jelentenünk, hogy irányunk mestereit nem egy tíz év s nem is egy száz év szülte, hanem szülte ama nagy szellemek serege, a kik közé egy Luther, egy Kalvin és a mi Dávidunk is tartoztak. Álláspontunk legkevésbé sem új, az a tudomány és theologia közötti, már régen megkezdett harcznak a folytatása, illetőleg eredménye. Ez a Galilei tanította leczkét tanulta meg és annak szellemétől ihletve védelmezi a szellemszabadságot a betű megülő hatalmával szemben. Ez látta ama rázkódást, melyet a tudomány a copernicuszi rendszerrel a theológiára mért, s nem igyekszik az a világ szeméről akkor lehullott ködfátyolt újból visszatenni. Nem, hanem hitelt ad az ész vivmányainak és canonja érthetetlen és sokat vitatott helyeit segítségükkel igyekszik magának megmagyarázni.

Hogy e tanszéken követendő irányt és eljárásom szellemét némileg bővebben megismertessem, felveszem a biblia első fejezetében eléadott és tán minden bibliai hely között legtöbbet vitatott elbeszélését a teremtésnek és megmutatom: hogy a tudomány és a szabadelvű theologia egymással nem hogy ellenkeznének, sőt ez am az a maga céljaira felhasználja és úgy jut határozott eredményekre.

A bibliai elbeszélés a földet teszi az universum központjává s teremtése idejét körülbelül négy vagy öt ezer évben alapítja meg. Az astronomia ezt a viszonyt teljesen megváltoztatja és azt mondja, hogy mekkoraságát tekintve, a föld csak parány a többi égi testek összeségéhez képest s nem hogy a

nap jőne és menne naponkint, hogy meleggel és világossággal szolgáljon neki, hanem a föld kénytelen oldalait feléje forgatni és körpályáját megfutni, ha nem akar örökös sötétben maradni. A geologia pedig feltárja aknáit, rendre vizsgálja rétegeit s következtetéseket hoz, hogy micsoda állapotokban lehetett valaha; kutatásai közben ráakad egyes ásványi, növényi vagy állati maradványokra, azokból határozza meg az ásvány-, növény- vagy állat-világ korát, gazdagságát, fejlettségét stb. Felfedezi, hogy habár az emberi fejlett organismust több organikus világnak kellett is megelőzni, tény az, hogy létezésének idejét írott adatokból meghatározni nem lehet. A tudomány ime tanítását a mai kor theologusa elfogadja s azt állítja, hogy ez semmi változtatást nem tesz a bibliai elbeszélés értékében, mivel az illető írónak ugy sem lehetett célja a világnak Isten általi teremtését írni meg; csak a saját korában élt emberek gondolkozás módját írta le arról a dolgról, a melyet ma a tudománynak oly hatalmas ágai, mint az astronomia és geologia igyekeznek megfejteni. És már e pontnál megszűnik a biblia egy haszonvehetetlen és értéktelen könyvv lenni. Tárgyunk a theologia pedig szintén mint tudomány lépik fel s átvevén a szerepet ama tudományok kezéből, azzal ő bánik el, saját fegyverével a történelmi kritikával. Kérdezzük meg tehát e kritika világánál, hogy mi van, vagy minek kellene lenni a teremtés elbeszélését tartalmazó részben (Genesis I. 1—II. 3); nézzük meg, hogy a mi el van mondva az egészen héber eredetű-e, a mint gondolhatnók, illetőleg hasonlitsuk össze a szomszéd keleti népek kosmogoniájával.

A haladó nemzettek között tán egyetlen egy előtt sem volna oly nehéz e feladat, mint éppen a magyar előtt. Ugyan kérдем, van-e magyar könyv, a melyben annyi ferdtetés, hiba és az eredetinek meg nem felelő rész volna, mint a bibliában van? Nincsen. A mi áll az egészről, áll annak részeiről is. Ugyanazért vegyük figyelembe, hogy a teremtés elbeszélésével megakarván helyesen ismerkedni, legelőször a hibákkal kell megküzdenünk. Minthogy pedig e hibák az eredeti documentum helytelen értelmezéséből származnak, legyünk felfegyverkezve az eredeti nyelv ismeretével. Ezt éppen annyira meg lehet követelni tőlünk, mint a görög nyelv ismeretét attól, a ki Homér Iliasát, vagy a latinét attól, a ki a Cicero De natura Deorum-ját akarja helyesen megismerni. A dologra tehát. Mi van eléadva a biblia első fejezetében? Mindenek előtt: Isten teremté az eget és a földet, azaz mindent a mi létezik. De a föld még teljes zavarban volt, mint alakatlan tömeg; a föld és víz nem voltak elkülönözve s ámbár a föld szilárdan állott a maga alapján, mindent víz borított annyira, hogy sem fa, sem állat nem élhetett meg. De nemcsak, hanem sötétség borított el mindent s az égnek még nem vala fénye. Volt azonban egy hatalom, mely a zürzavarból rendet teremtsen. Az as-

ten lelke lebegett felette. Ez az állapot nem maradhatott így sokáig, mert Isten így szóla: legyen világosság és ime világosság lőn az első nap. Azután előállítá a nagy terjedtséget, mely a nagytömeg vizet kétfelé választotta. Ez volt a második nap. Következett a harmadik. A hatalmas isteni szó öszszegyűjté a vizeket, kitünteté a szárazt és azon a növényeket. A negyedik napon már az égi testeknek kellett megjelenni, hogy világoljanak és különítsék el a nappalt az éjjeltől s különösen, hogy megmérjék az időt és kijelöljék a napokat, éveket sat. Az ötödik napon a vizek halakkal teltek meg s a földfeletti hely madarakkal. Végül a hatodik megkoronázta az egészet a négylábu állatokkal és minden másfélével, hogy az embert, mint mesterüket is magába fogadhassa. A hetedik lett a teremtő pihenése napja.

Ennyiből áll röviden a teremtés leírása. Kétséget nem szenved, hogy ez a mily egyszerű, épp oly magasztos is. De a mi a kegyesen buzgalkodót annyira meghatja, az a tudományosan vizsgáló és ítélő előtt, még antik jellegeért sem válhatik egyszersmind történelmi tényé s nem lehet egy magában döntő tekintélyü. Így a kritikus szem ebben az elbeszélésben is azonnal felfedezi azt a nehézséget és ellenmondást, hogy a menny és a föld teremtése kétszer van előadva (1. és 9. v.) s hogy Istennek egy alaktalan pusztaság teremtése tulajdonítottatik. E lényeges kérdés megoldását sikerrel kísérelték meg többen és megegyezőleg állítják, hogy az első vers nem tarthatott az eredeti documentumhoz, hanem azután tétetett elébe, mintegy bévezetésül. Ezt így kívánja mind a héber felfogás, mind a dolog természete, mert ekkor az isteni parancs: „legyen világosság“ lesz a teremtés első ténye, a mi a mennyire méltó Istenhez, mint törvénytartó és böles kormányzó hatalomhoz, éppen annyira megfelel az ősi népek vallásos képzelődésének, kik a napot tartották legfőbb hatalomnak, azt méltatták legnagyobb tiszteletre. A híres angol költő Milton is ezt látszik kifejezni, midőn elvesztett paradicsomában (III. ének) így szól: „Köszöntlek oh szent világosság egeknek idősbik lánya! avagy örökkévaló sugár társa az örökkévalónak. Nem vétkezem-e ellened, ha így szólítlak meg?“

De ezt kívánja továbbá a szöveg is. A teremtés hat ténye két parallel szakaszból áll, melyek közül az első az élettelen és nem mozgó; a második az élő és mozgó lényeket tartalmazza. A két szakasz első tényei a világosság és a világitók teljesen megfelelnek egymásnak.

Vizsgálódásunk alatt még egy másik nehézségre is akadunk t. i. a teremtés harmadik ténye után (9. v.) a föld elválasztatik a víztől és teremtetnek a növények és ennek megfelelően a hatodik tény után teremtetnek a földi állatok s azután az ember. Mindkét esetben két egymástól teljesen különböző dolog, a mit bizonyít a helybenhagyó „és ugy volt“

kifejezés ismétlése is. Ebből pedig azt kell következtetnünk, hogy itt az eredeti alakot megváltoztatta valamely önkényes kéz. Ez a körülmény pedig arra a meglepő másik tényre vezet, hogy a teremtés fogalma és a hetes szám használása nem lehetnek egy idejük s hogy a teremtés tényei csak akkor vonatnak be a hetes szám keretébe, a midőn ez „szent“ jelleget öltött magára. A Genesis (vagyis I. Móz. 1.26.) tekintetbe vételével, mely a dolgok teremtésének rendjét adja elő, a következő táblázatot állíthatjuk meg a teremtésről:

1.) Világosság.	— —	5.) Világítók.
2.) Viz.	— — — —	6.) Halak.
Ég.	— — — —	Madarak.
3.) Föld.	— — — —	7.) Földi állatok.
4.) Növények	— — — —	8.) Emberek. *)

A világosság valósággal egyikhez sem tartozik; az áthat mindent, az az universonak lelke, minden élet forrása, az felette áll mindennek és átöleli az egészet. És ezzel ismét arra a magasztos eszmére jöttünk rá, a melyből kiindultunk t. i. hogy az Isten első parancsa ez volt: legyen világosság. (A héber leírásban a víz és az ég oly nagyon össze vannak szöve, hogy sajnos, de nem lehet elválasztanunk.)

Ha könyvünket a II. rész negyedik versén kezdve, a hová eddigi rövidre összevont vizsgálódásunk vezetett, tovább olvassuk, úgy tetszik mintha ott a már megismert dolog folytatását látnók. Pedig nem úgy van, mert habár a tárgyak ismeretesekek, habár azoknak színe s tán még alakja is olyan, mint ezeké, rövid megfigyelés után úgy vesszük észre, hogy sem jellemök, sem nyelvök, sem természetök nem az; sőt hogy íróik annyira különböznek egymástól, mint a puszták széleslátókörű fia, a kicsiny világu völgyi lakótól. Ne rettenjünk csak vissza a közelebbi vizsgálattól és összehasonlítástól, mert hisz a dolog sokkal egyszerűbb, mintsem előre-gondolnók. Az esemény röviden ez: midőn Jahveh (a megszokott fordítás szerint = Ur) az eget és földet teremtette, sem növény, sem fű, sem eső, sem pedig ember nem volt. De Jahveh embert csinált a föld porából s orrába az élet leheletét lehelte s így lett élő lény. Ezután csinált egy kertet a gyönyörűség (vagy Éden) földén s abba helyezte az embert. Azután mindenféle növény, gyümölcs és víz teremtetik az ő számára, de mivel boldogsága még ezzel sem volt teljes, saját testéből adatik neki segítőtül egy asszony.

Ki mondhatja, hogy ez az első történetben leírt emberrel azonos volna? Azt hiszem senki, mert az első szerint az ember úgy teremtetik, mint a többi állatok és pedig egyszerre

*) E felosztást legelőször Ewald Henrik tette. (Jahrb. der Bibl. Wissenschaft 1848) Őt követte számos német kritikus. Tőle teljesen függetlenül azon eredményre jött Martineau Russel angol professor is, a kit mi is követtünk.

férfivá és asszonnyá, holott a második szerint a férfit külön és legelőször teremti Jahveh. Valamint midőn Isten azt mondja: „Sarjadzék [a föld fűvet, növényt és gyümölcsöt“ stb. ebből senki egyes külön fűszál-, növény- vagy gyümölcs-teremtését nem érti, ugy ebből: „teremtsünk embert képünkre és hasonlatunkra stb. az általános emberfaj teremtését kell hogy értsük. Hogy pedig a másodikban csakugyan egy ember teremtése van értve, bizonyítja az, hogy a kert neki adatik, hogy a héber szó háádám (חַדָּם) még csak a tulajdon nevet is kizárja s hogy Havváh (Èva) minden élő anyját jelent.

De továbbá amabban az ember olyan, mint a többi állatok, azzal a különbséggel, hogy ő az Isten képe teremtetik, mi alatt csak is emberi alakot és tehetséget érthetünk (I. Gen. XVIII.) ebben pedig az ember a föld porából formáltatik élő lélekké. Ott a férfiak és asszonyok együtt teremtetnek, itt az asszony teste az emberből vétetik, hogy viszonyuk annál élesebben kitűnjék. Az utolsó szerint Isten saját lelkét lehelte bele, egész életét a szellem kormányozza s minden tettéről felelős. Egy véték elkövetése által, ha bizonyos tekintetben hasonlóvá lesz is Istenhez, a mennyeiben a jó és a rossz ismertetére jut, de elveszti méltóságát, el boldogságát, kiűzetik a paradicsomból.

Az eltérés kitüntetésére nagy nyomatékul szolgál az Isten neveinek használása. Az első csak az Elohim nevet ismeri, a második a Jahveh-t használja. Az egy többes köznévi, mely az ó testamentumban nagyon sokféle alakban szerepel, ez pedig egy szent tulajdon név, melyet a legnagyobb bűn volt ok nélkül felvenni. (v. ö. Ex. VI. 2. 3. és III. 13. 14.) Mintha a második író érezte volna, hogy e nevet nem volt szabad használnia, melléje csatolja még az ismert Elohim nevet is s mindig Elohim-Jahveh alakban használja. Az eltéréseket még sok kisebbszerű dologgal is lehetne indokolni, ha azt egy angol íróval szólva feleslegesnek nem tartanók.

Valaki tán azt kérdi, hogy a kis zsidó nemzetben, hogy irhatott két író oly teljesen eltérően ugyanazon dologról? De, mivel e kérdés magával vonná ama másikat, hogy vajon egy korban irtak-e s minthogy pedig az arra adandó felelet az ó testamentum többi könyvei megvizsgálását is magával vonná, erre jelenleg nem térhetünk ki. Így szintén mellőznünk kell a második elbeszélés több igen fontos részének a megvizsgálását, milyenek: mi volt az Éden kert? hol volt? hány folyó volt benne? hogy érthetni a kigyó sajátságos szerepét (III. fej.)?

Remélve, hogy a fennebbi kísérletek nem voltak teljesen eredménytelenek és hogy a kritika romboló kezei között nem pusztult össze minden, hanem csak a tiszta arany vált ki, még egy lépéssel tovább vezetem a nagyérdemű hallgatóság becses figyelmét a megkezdett irányban és megmutatom, hogy a Ge-

nesisben eléadott teremtés esemény írója nem hogy tárgya teljes ismeretét és így hitelességét igényelhetné, hanem még az eseménynek alapeszméit is a szomszéd népektől kölcsönözte nagy részben, vagy legalább idegen hagyományok sugallatára írta.

E feltételünket kisebb nagyobb mértékben megerősíték az ind és égyiptomi rokon kosmogoniák is, de ezeknél megfelelőbb a persa kosmogonia, mely szerint Ormuzd (Ahura Mazda) hat időközben teremtette a világot; még pedig 1) a világosságot az ég és föld között, az eget és a csillagokat (45 nap). 2) a vizet, mely a földet borította, de a mely a szél csinálta mélységbe süllyedt és a földbe záratott (60 nap). 3. A földet, illetőleg legelőször egy magas hegyet a föld magvául (75 nap). 4) A fákat (30 nap). 5) Az állatokat, melyek mind az ősz állattól származtak (80 nap). 6) Az embert. A teremtés bevégeztével Ormuzd az égiekkel ünnepet ült, s minden évre ily ünnepet rendelt el.

Nem lehetetlen, hogy ez a kosmogonia egy még régibből vonatott össze, mely szerint a teremtés 8 nap alatt történt. 1) az ég, 2) a vizek, 3) a föld, 4) az ősz tehén, 5) a fák, 6) a tűz, 7) az igazmondó ember, 8) a ragadozó állatok. Továbbá a phoeniciaiaké szintén nagyon hasonlít a héber kosmogoniához, de a legutóbbi tudományos kutatások szerint legmeglepőbb a a babyloniban feltűnő hasonlóság.

E téren a Layard, Botta és Rawlinson neveket a tudományos világ tisztelettel emlegeti, de legtöbb hálával tartozik a korán elhunyt angol assyriologusnak Smith Györgynek. Smith Káldéai Genesisében, előre bocsátván, hogy fordításában sok a hiba, azt írja, hogy a babyloni teremtésnek babyloni elbeszélése lényegében megegyezik a bibliai leírással. Kezdetben létezett valamely vizzállományszerű chaos, s abból származott minden dolog. A 12 cserép tábla közül az ötödiken, mely meg lehetős tisztán olvasható, el van mondva, hogy Isten teremtette a csillag csoportokat, a bolygókat, a holdat és a napot. Azután meg van említve a házi állatok teremtése és egy más töredéken az emberé, ki itt is Ádámnak neveztetik, mint a bibliában. Kezdetben tökéletes, de egyesül a mélység sárkányával, a chaos szelleme állatával, megbántja Istenét, ki őt megátkozza. Ezt követi egyfelől a chaos, másfelől az istenek közötti harc. A csata a jó lelkek győzelmével végződik. "Eny nyiből áll rövidre vonva a Smith előadása, megjegyzendő, hogy ebben is, valamint a bibliai elbeszélésben eredetileg sokkal többnek kellett lenni.

Az a kérdés, hogy ezek rokonok-e egymással? és ha igen, melyik régibb? Ki adhat erre határozott feleletet? Hisz az assyr és babyloni kosmogonia is oly bizonytalan, mint a héber. Igen, de annál még sem bizonytalanabb, elannyira, hogy, ha a tények oda mutatnak, semmi okunk sincs megvonni ama-

zoktól az elsőséget. Smith megengedi, hogy a Ninivében kapott táblák Kr. e. 670 évből valók, de azt is állítja, hogy nem eredetiek. Az assyrok is elismerik, hogy irodalmuk a babylonbeliből kölcsönzött. Babylonban pedig fejlett irodalom volt már Kr. e. 2000 évvel. Ha valaki azt mondja, hogy már ekkor a hébereknél is meglehetett a vitatott kosmogonia, akkor a dolognak egy másik oldalát vesszük fel és azt kérdezzük, hogy melyik származott a másiktól. Itt pedig könnyebb lesz eligazodnunk, mert hisz az apa mindig megkülönböztethető a fiutól s a folyó irányát is meg lehet határozni. Így a hagyományok közül el lehet választani az eredetit a származottól. Pld. maga a név héber azt jelenti, hogy „Euphraton túli“ és e nevet főleg az idegenek alkalmazták a zsidókra. Ábrahám a zsidók ősatyja a biblia állítása szerint Kaldea Ur nevű városából származott.

Ha tehát Ábrahám és az ős héberek Kaldeából származtak, nyelvöket és szokásaikat is onnan kellett hogy hozzák. De mivel Kaldeát és Babylont az assyrok meghódították volt, az is természetes, hogy azoknak őslakói az akkadok szokásai, eszméi és gondolataiból is sokat sajátítottak el. Innen a hét hét napja, a hónap 4 hete, a 7-es szám szentsége mind babyloni eredetűek. A sabbath vagy szombat (assyrsabbatu) szó sem volt ismeretlen az assyrok előtt s annyit jelentett, mint: nyugalm napja a te szivednek. A héber nyelv parallelismusa assyriai, de Babylon őslakóinál az akkadoknál is ismeretes volt. A héberek vallásos eszméikből is sokat kölcsönöztek a babyloniaktól, így az „alvilág“ babyloni eredetű. A sémi népek istenei szintén babyloni eredetűek. A nap-isten Baal a babyloni Samos, és Saturn-Moloch az assyr Malik. Schrader szerint a bűntudat is babyloni eredetű: csak a jó fog boldogulni, s a rossz megszegyenül“ tanítja a babyloni zsoltár.

A pénznekem eredetét Babylonra vezethetni vissza.

A viszonyt azonban legtisztábban kitünteti és csaknem bevégzett ténynyé teszi a két elbeszélés összehasonlítása. A héber elbeszélés a módosítás nyomát viseli magán. Ezt látjuk a 7-es szám alkalmazásánál. A teremtési legendák mind a héber monotheismushoz vannak alkalmazva, mint az Elohista és Jahvista documentumok mutatják. Azonban a héber leírás nem csak hogy egyszerűbb és hatásosabb, de tisztább is. Ebben az égi testek már nem égi lények. A babyloniból csak az van megtartva, a mi nem vezethet nap, hold vagy csillag imádásra.

Mindezekből pedig a következmény az, a) hogy csak az assyr és babyloni kutatások vezetnek rá minket a Genesis sok részének eredeti forrására. Tisztába hozzák előttünk azt a tényt, hogy a teremtés-esemény elbeszélésének egyik részét sem írhatta Mózes, hanem hogy jelen alakjuk nagyon késői eredetű s sok kéz nyomát viseli magán; b) hogy az ó-testamentum-

ban szorosán meg kell különböztetni a historiai részt a mythikustól. Így pld. hogy Ábrahámnak Káldea Ur nevü városából való származása történelmi; holott az ember bünesete a mythikus részhez kell hogy soroztassék; c) hogy a héberek nem voltak egy külön önálló nemzet, hanem nyelvök a sémi népekével azonos volt, s hogy vallásos nézeteik éppen úgy átmentek a fejlődés minden fokán, mint bármely más nemzeté; d) hogy a tudomány és vallás közötti összeütközés, a mely főképp a Genesis-en s annak különösen a teremtést tárgyazó részén alapult, megszűnik. A történelem visszanyeri érdemlett helyét. Sorakozik a római és görög kosmogoniák mellé s leend belőle az a mi volt t. i. hü feljegyzése a kezdeties emberi elme képzelődésének, forrása az őskor népei psychológiájának. (v. ö. Unitarian Review 1880.)

A tudomány kibékült a theológiával: együtt építik a közmívelődés nagy épületét; egy a céljuk, habár különböző irányban működnek is, t. i. a szellemi tökéletességre jutás. Szomorú vigasztalás ez sok vallásos-geologusnak, a kik a tudományt a bibliának akarták alárendelni, kik a világ rendjét amaz egyetlen könyv betüivel akarták igazgatni. Annál szomorubb ama híres dogmatikusra nézve, a ki a büneset kegyetlen és igazságtalan dogmájában való hitet állítja az emberiség üdve feltételének. Ime kiüzetett a paradicsomból, ki az egész Szentföldről, meg van fosztva talpkövéből, meg hatalmától.

Ne féljetez kicsinyhitűek, mert Isten, a ki ígéretet tett Ábrahámnak, nem hagyja el a benne hívőket. Ne féljetez a Káldoknak való szolgálattól. Legyetez nyugodtan e földön, szolgáljatok a babilonbeli királynak és jól leszen dolgotok (2. Kir. 25.24.). Isten ígéretet tett az ő prófétáinak, nem veszhet el az ő népe, ha hiszen benne. Ime Babilon, a mely átokként nehezedett rátok, leszen szabadulástoknak a megteremtője. Ez teremt nektez prófétákat, a kik a legtisztább és legszivrehatóbb hangon jelentsék ki, hogy egy a J a h v e h é s r a j t a k i v ü l n i n c s e n m á s I s t e n. Így vigasztalta csüggedésben levő népét a lánglelkü próféta a babiloniaktól való félelmök közepett. A próféta intó szava alkalmazható ma, annyi ezer év után. Mintha a történelem ismétlődnék. Mintha a félelmes országot végül legalább nekünk Izrael hitörököseinek kellene megkedvelnünk!

Igen, nagyon tisztelt gyülekezet, kedves ifjuság! Az assyr és babiloni felfedezések és a kor szabad szelleme a theológiát tudományos színvonalra emelik, a modern kritika pedig a bibliát egy eddig nem is sejtett kincstárrá teszi. A midőn ez ezredéves legendáival mély reverentiával tölti el szivünket az ő patriárkák és próféták nagy alakjai előtt, egyszersmind hállára nyitattja meg ajkunkat, hogy valahára felfedezhettük a vallásban őseink hazáját, hogy megláthatjuk ama bölcsőnek legalább darabjait, a melyben ringatták hitünk ősatyjait s ismerhetjük a dajkákat, kik dalaikkal mulattatták őket.

Egy új világ áll előttünk. Sok, nagyon sok van még elrejtve kincseiből. Fordítsuk hát bizalommal keletfelé mi is arcunkat, mint az igazhitű muzulman s onnan várjuk a feljövő napot. Ha tán sugarai nem oly csillogók, mint a minőhez nyugoti műveltségtől elkényeztetett izlésünk hozzá van szokva, gondoljak meg, hogy azokon csak az ősiség tisztos nyomai látszanak. Fényök, ha még nem hat kellően ránk, csak annak a jele, hogy szemünkről még nem hullott le egészen a fátyol, hogy még mi annyi ezer év után némileg chaossal vagyunk körül véve és várva várjuk, hogy ismét zengjen el amaz első és legnagyobb isteni parancs: „l e g y e n v i l á g o s s á g !”

Mélyen t. gyülekezet! A fennebb elmondottakat ohajtottam tanári székem ünnepélyes elfoglalása alkalmával eléadni. Érzem azok hiányát és jól tudom, hogy a kívánalmaknak kellően nem felelnek meg. Némelyek tán egészen programmszerű értekezést vártak. Ez ellen, azt hiszem nincs miért védekeznem. E tanszék természete nem olyan, hogy az azon működő tanárnak előre ki lehetne jelölni, hol mozogjon és hol ne. Ezt intézetünk szelleme sem engedi meg. A mi jelszavunk az volt és az lesz: m i n d e n e k e t m e g p r ó b á l j a t o k és a mi jó azt megtartásátok. Talán némelyek azt a megjegyzést is teheték, hogy oly fontos tudományágak felülmulják egy ifju ember erejét. Valóban lehetetlen nem is éreznem gyengeségemet, midőn rá gondolok ama jelesek hosszú sorára, kik közül csak egy Sylvester, Szász Mózes, Székely, Kriza neveit kell hogy főlemlitem és Simént, ki éppen e szakban egyházunk körén kívül is híressé vált és a kinek tanítványai közé én is szerencsés voltam tartozni. De töprengésem közben megnyertem a vigaszt is, megnyertem azt a könyvek-könyvéből, a mely a tanítójoktól megfosztott tanítványok kesergésének legérdekesebb képét és az arra kapott isteni szózat legnagyobb vigasztalását írja le. Én is hallottam ama szózatot habár távolról is s az óta mostanig Istentől nyert minden erőmből oda működtem és ezen túl is oda fogok működni, hogy a törvény, a próféták és az evangelium magasztos igéit minél tisztábban értsem meg s arról minél eredetibb képet nyújtsak tanítványaimnak. És itt tisztelt papnövendékek, kedves barátim, engedjék meg hangsúlyoznom, hogy az önök lelkiismeretes buzgalma és bizalma az egyik kiváló feltétel pályám sikerére. Kérem is, hogy ezekkel ajándékozzanak meg. Önök pedig igen tisztelt tanártársaim, fogadjanak bé érdemes körükbe és támogassanak eddig is tanusított és általam oly nagyra becsült barátságokkal és utmutásaikkal, hogy így az én felette nehéz feladatomból ez által is megkönnyítve legyen. Magamat szives jóindulatokba ajánlom!

BOROS GYÖRGY.